

Типологія народної кераміки зі збірки Музею етнографії Волині та Полісся

Використання музейних предметів у виставковій, експозиційній і навчально-виховній роботі потребує повного комплексного їх вивчення. Це сприятиме вирішенню не тільки суто музеєзнавчих проблем, а й розширенню і збагаченню джерельної бази істориків, краєзнавців.

Збірка кераміки Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки [далі – МЕВП] нараховує 164 предмети і сформована впродовж 1996-2011 рр. переважно за рахунок дарувань студентів історичного факультету і репрезентує не окремі гончарні осередки, а ті населені пункти, де вона використовувалась. У зв'язку з цим осередок виготовлення керамічних виробів залишається не встановленим. Тому дослідження основних типологічних ознак музейних предметів з кераміки має на меті проаналізувати особливості формотворення народної кераміки типологічних груп миски, горщики, глечики, баньки; з'ясувати конструктивні особливості керамічних виробів основних гончарних осередків Волині – Кульчина і Рокити; на основі основних типологічних ознак встановити можливий осередок виготовлення музейних предметів із кераміки.

Вивчення збірки народної кераміки Музею етнографії Волині та Полісся при ВНУ імені Лесі Українки базується на типології керамічних виробів в основу якої покладене їх функціональне призначення. Дослідники виділяють чотири-сім основних груп керамічних виробів [1, 82-85; 2, 71; 4, 184]. За основу взято морфологічну класифікацію, запропоновану М. Станкевичем, який ділить кераміку на сім функціональних груп (садово-паркова кераміка, архітектурна кераміка, обладнання житла, посуд, культові та обрядові предмети, іграшки і прикраси), кожен з яких ділить на типологічні групи і підгрупи [1, 82-85].

Переважну більшість кераміки у МЕВП складають вироби функціональної групи „посуд”, що визначається традиційним асортиментом виробів у гончарних осередках Волині. Найпоширенішим видом кухонного посуду є вироби типологічної групи „горщики”. На думку О. Пошивайла, в Україні горщик постає символічним уособленням гончарства, звідки й сам процес виготовлення посуду називається робити горшки [6, 209]. На Волині всіх гончарів називали „горщарами” або „горщцями”, тобто на весь глиняний посуд переносилась назва основного предмета гончарного виробництва.

В гончарних осередках Волині виготовляли різні за ємністю горщики, які мали свої назви [4, 78-80]. У збірці МЄВП нараховується 32 горщики. Прорахувавши їх розміри, де Н – висота посудини, Н1 – висота найбільшого розширення, D1 – діаметр вінець, D2 – діаметр найбільшого розширення, D3 – діаметр дна, можемо зробити висновки про ступінь їх профільованості, приземкуватість тощо. Горщики Кульчина [3, 473, 553, 868] мають такі розміри: Н = 11,3-19,1 см, Н1 = 6,5-11,5 см, D1 = 9,9-14,1 см, D2 = 12,5-17 см, D3 = 7,7-10,5 см. Горщики Рокити [3, 71, 465, 471]: Н = 10,5-18,9 см, Н1 = 5,5-11,3 см, D1 = 10-13,3 см, D2 = 13,6 – 19,5 см, D3 = 7,5 – 9,5 см. Як бачимо, висота горщиків двох осередків практично не відрізняється, так само, як і висота найбільшого розширення, яка знаходиться посередині посудини або трошки вище. Звертає на себе увагу співвідношення діаметру дна і вінчиків. У Кульчині ширшими є вінчики, які співвідносяться з розмірами дна (D3:D1) як 1:1,3-1:1,35. У рокитнянських горщиках, навпаки, ширше дно, яке відноситься до вінчиків (D1:D3) як 1:34-1:1,4. Про ступінь профільованості горщиків свідчить відношення діаметру найбільшого розширення посудини до діаметру дна. У Кульчині ці пропорції складають 1:1,61-1:1,62, у Рокиті – 1:1,81-1:2,05, що є свідченням більшої профільованості рокитнянських посудин, в той час як кульчинські горщики є більш витягнутими.

Два горщики надійшли до музею з Хмельницької та Сумської областей [3, 493, 494]. Їх розміри (D1 = 16,8-17 см, D2 = 18,5-19,5 см, D3 = 13-14,8 см, Н = 17,1-17,6 см) свідчать що вони слабoproфільовані і за формою відрізняються як від кульчинських, так і від рокитнянських.

У збірці МЄВП є керамічний чайник для заварки [3, 555]. Такі посудини, за твердженням вчених, розвинулися на основі форм горщика і збанка, які доповнили носиками та накривками [1, 83]. Чайник має низьку, присадкувату форму, свідченням чому є його розміри (Н = 18,6 см, D1=10,4 см, D2 = 20,5 см, D3 = 9,9 см), потовщений вінчик та рельєфне денце.

В окрему типологічну підгрупу можна виділити форми для випікання пасок [3, 458]. Як бачимо з розмірів (Н = 20,1 см, D1 = 24,3 см, D3 = 10 см) форма має розхилені боки (діаметр вінців у 2,5 рази більший за діаметр дна). На тулубі розміщено 10 вертикальних, заглиблених ліній, які очевидно зроблені шляхом пальцевих вдавлень. Ширина їх становить 1,8 см, глибина – 0,5-0,6 см, призначення – надати пасці рельєфної форми. Форма має вушко.

Значну групу керамічних виробів складає посуд, призначений для перенесення продуктів харчування, представлений в музеї горщиками-двійнятами [3, 228, 318, 490]. Тулуби двійнят з'єднані двома смужками глини, а вінця – глиняним кільцем. Горщики мають опуклу приземкувату

форму свідченням чому є їх розміри ($H = 14,4-14,5$ см, $H_1 = 7,6-7,9$ см, $D_1 = 11-11,1$ см, $D_2 = 14-14,5$ см, $D_3 = 7,7-8$ см).

Найбільшу кількість глиняних виробів у збірці МЕВП складає посуду типологічної групи „глека”, який включає „глекаки” і „гладішки”, призначені для носіння і зберігання різних рідких продуктів. В історії розвитку форм керамічних виробів глека розглядають як прототип „збанка”, який відрізнявся тим, що мав „вушко” і „дзьобик”. В сільських гончарних центрах збанок почав масово вироблятися в другій половині XIX – на початку XX ст. і то не всюди. На Волині термінами „глекаки” і „збанок” позначали одну й ту ж посудину: у Кульчини посудину такої форми називали „глекаки”, а в Рокиті – „збанок”. Ці вироби обов’язково мали „дзьобик” і „вушко”. Опираючись на ознаки, які притаманні глекакам двох гончарних осередків Волині – Кульчина і Рокити, вдалося з’ясувати типологічні особливості глекаків та збанків цих осередків.

При вивченні глекаків кульчинського гончарного осередку встановлено, що своїм профілем вони нагадують гладішки того ж осередку, однак мають певні особливості у порівнянні із рокитнянськими збанками. Проаналізувавши глекаки кульчинського осередку [3, 398, 574, 864], слід відмітити, що $H = 22,5-23,5$ см, $H_1 = 9-11$ см, $D_1 = 10,5-13$ см, $D_2 = 15,5-16$ см, $D_3 = 8,5-10,5$ см. Отож, характерними рисами глекаків Кульчина є: товстий світлий черепок, видовжена форма, плавність переходу тулуб – шийка – вінчик, порівняно більша висота найбільшого розширення посудини і менший діаметр найбільшого розширення, тобто незначна кулястість тулуба (менший ступінь профільованості).

Інші типологічні ознаки притаманні глекакам рокитнянського гончарного осередку, які мали свою місцеву назву – „збанок”. Покладаючись на отримані під час дослідження розміри, встановлено, що D_2 окремих збанків співпадає з D_2 кульчинських глекаків, а то й менший – 14,5 [3, 459]. Однак загалом він більший і становить в середньому 16-17 см [3, 463, 479]. Висота рокитнянських збанків загалом менша за висоту кульчинських глекаків і складає 21-23 см, так само, як і висота їх найбільшого розширення, яка становить 8,5-9,5 см. Відповідно, форма тулуба рокитнянських збанків більш приземкувата і куляста. Характерним для їх профілю є різкий перехід з тулуба в шийку, що тим самим надає посудинам помітну відмежованість тулуба та шийки. Діаметри рокитнянських глекаків також різняться від кульчинських і складають: $D_1 = 11,2-12,3$ см, $D_2 = 16-17$ см, $D_3 = 8,5-10,5$ см. Як бачимо, діаметр найбільшого розширення збанків майже у два рази більший за діаметр денця, що є свідченням значної випуклості тулуба посудин рокитнянського гончарного осередку. Стосовно кольору черепка, то на відміну від світлих кульчинських глека-

ків, рокитнянські збанки в основному чорні (димлені), хоча є й червоні і мають тонший черепок, що робить їх значно легшими.

Разом з тим, слід відзначити, що не всі вироби типологічної підгрупи глечики (збанки) можна віднести до гончарних осередків Волині, що спричинене особливостями формування збірки (вироби надійшли до музею не від виробників, а від користувачів). Так, при дослідженні виявлено ряд розбіжностей у формах посуду, переходах від тулуба до шийки, товщині і кольорі черепка, розмірах. В результаті постає питання про приналежність того чи іншого глечика / збанка до кульчинського чи рокитнянського гончарних осередків. Отож їх можна віднести до інших, найближчих до Волині гончарних осередків з Пінщини, Сокальщини і Кременеччини.

Велике поширення на Волині мали „гладішки” – посуд з витягнутим тулубом, пукатими боками і прямою шийкою, ширшими за дно вінцями, без „дзьобика” і ручки (іноді з нею). За конструктивними ознаками гладішки є подібними до глечиків, проте різняться за функціональним призначенням – їх використовували зазвичай для зберігання молока і кисломолочних продуктів.

Гладішки складають основну частину збірки кераміки МЄВП. У процесі її вивчення було встановлено основні типологічні ознаки гладішок двох гончарних осередків Волині і визначено приналежність тієї чи іншої посудини до Кульчина чи Рокити. Особливостями гладішок, як і глечиків / збанків, насамперед є колір і товщина черепка: у Кульчині – світлий і товстий, у Рокиті – чорний (димлений) і тонкий. Друга особливість гладішок – ступінь їх профільованості, що визначається на основі двох промірів – висоти і діаметру найбільшого розширення тулуба (Н1 і D2).

При аналізі світлоглиняних гладішок кульчинського осередку встановлено, що вони загалом мають слабку профілізацію і виділяються товстим черепком. За формами їх можна поділити на дві групи. До першої слід віднести гладішки зі значною загальною висотою (Н), яка становить 24-28 см [3, 45, 449, 534, 861]. Враховуючи D2, розміри яких коливаються в межах 15,8-16,5 см, а також Н1, що становить 10,5-13,5 см, встановлено, що гладішки даної групи є видовжені. Ще однією характерною ознакою, притаманною цій групі, є довжина шийки та перехід тулуб – шийка – вінчик. Висота шийки наближено становлять 6,5-8 см, а враховуючи невеличкі переходи тулуба в шийку та шийки у вінчик, ще більше проглядається вертикальна видовженість посудини.

Другу групу, яка виділена серед загальної кількості світлоглиняних гладішок, складають нижчі по висоті посудини. Однак ця особливість не є головною. Аналізуючи гладішки другої групи встановлено, що Н =

19,5-22 см, D2 = 14-15,5 см, а H1 = 8-10 см [3, 453, 481, 543, 545]. Проміри показують істотні розбіжності у розмірах між двома групами. Висота різниться в межах 6-8 см, а D2 – лише на 1-2 см. З цього можна зробити висновок, що гладішки другої групи приземкуватіші порівняно з гладішками першої групи, що слугує вагомим аргументом виділення їх в окрему групу. Важливою є ще одна відмінна ознака, що проявляється в переході тулуб – шийка – вінчик. Зважаючи на розміри шийки гладішок другої групи, яка становить 4-6 см, та більше розширення тулуба, змінюється і сам перехід тулуб – шийка, який стає більш плавним, що не відповідає профілям гладішок першої групи.

Окремі типологічні особливості мають чорні гладішки у яких одразу помітна кулястість тулуба. При дослідженні цих посудин встановлено, що їх висота різна і становить 21,6-24,5 см, D2 = 15,6-17 см, H1 = 7,5-9,5 см [3, 454, 464, 550, 560, 863]. Як бачимо, окремі розміри, а саме – загальна висота, співпадають з розмірами світлоглиняних кульчинських гладішок. Однак при дослідженні помітні й відмінні ознаки, а саме – H1 менша, а D2 більша, що свідчить про більшу профільованість посудин. Порівнявши дві гладішки із Кульчина і Рокити бачимо, що при практично однаковій висоті (22 і 21,6 см), D2 складає 15,5 і 17 см, а H1 – 9,5 і 7,5 см. Саме останні дані є свідченням більшої кулястості і приземкуватості рокитнянських гладішок і більшої видовженості кульчинських. Ще однією типологічною ознакою, яка дозволяє віднести гладішки до рокитнянського осередку, є різкий перехід тулуба в шийку, який надає посудинам ще більш кулястої форми.

Окрему типологічну групу складають кулясті посудини з вузьким рівним денцем та низенькою і дуже завуженою шийкою, які у Кульчині називалися „баньки”, а в Рокиті – „пушки”. Для зручності держання банька біля „горла” має „вухо”. Найбільш характерною ознакою баньки є її майже куляста форма. Незважаючи на подібність основних типологічних ознак баньок і пушок, при більш ретельному вивченні простежуються і певні відмінні риси. Зокрема, помітно, що баньки з Кульчина [3, 447, 722] мають більш видовжену форму та плавний перехід тулуба в шийку, підтвердженням чому є їх розміри: H = 19,1-20,5 см, H1 = 8,7-9 см, D1 = 4,7-5,4 см, D2 = 13,3-15 см, D3 = 8,9-10,1 см. Рокитнянські пушки [3, 544, 551] мають тонкий черепок, більш випуклі боки. Їх розміри: H = 21,5 см, H1 = 10,5 см, D1 = 5,7 см, D2 = 19,8 см, D3 = 11,5 см. Як бачимо, особливо різниться діаметр найбільшого розширення посудини, який у пушок більший на 5 см, що й робить посудину більш кулястою, ніж у Кульчині. Висота найбільшого розширення у баньок розміщена приблизно посередині, а в пушках – трошки нижче середини, що робить їх більш приземкуватими.

Давньою формою кухонного посуду є вироби типологічної групи „миски”, які включають власне миски, макітри, друшляки. У фондах МЕВП миски відсутні, тому зупинимося на характеристиці виробів типологічної підгрупи „макітри”, які використовувалися для розтирання маку, сиру, яєць та інших продуктів, для замішування тіста тощо. Макітри рокитнянського і кульчинського гончарних осередків мають певні особливості. Так, кульчинським макітрам [3, 230, 489] характерна менша сферичність форми та менші розміри діаметрів. При вивченні цих виробів встановлено, що $H = 12,6-13$ см, $D1 = 19-21,7$ см, $D2 = 17-19,5$ см, $D3 = 7,5-11$ см. Кульчинські макітри мають сферичну, більш звужену форму тулуба. Висота переходу тулуба у вінчик складає 2 см., хоча у збірці представлена макітра в якій тулуб плавно переходить відразу у вінчик [3, 489]. Характерною ознакою макітер є значно менша їх висота у порівнянні з діаметром вінець. Друга характерна ознака макітер – співвідношення діаметра вінець і дна, яке складає $1:1,97-1:2,53$ см.

Макітри рокитнянського гончарного осередку зі збірки МЕВП – чорнолошені [3, 455, 456, 867]. При їх вивченні встановлено, що $H = 11,6-12,1$ см, $D1 = 24,5-26,5$ см, $D2 = 23,5-25,6$ см, $D3 = 11-11,5$ см. Стосовно вінець, то вони легко відхилені назовні. Співставивши висоту і діаметр вінець (H і $D1$), маємо відношення $1:2,1-1:2,19$. Різниця $D1$ та $D3$ дорівнює $13,5-15$ см. Діаметри вінець і дна співвідносяться як $1:2,23-1:2,33$.

До типологічної групи „миски” відносимо друшляк [3, 1344]. Це посудина з відносно високими стінками (11, 2 см), двома вухами і розхиленими стінками, діаметр дна становить 11, 3 см, вінець – 26,5 см. Посудина має 7 прямих горизонтальних ліній з отворами які покривають весь тулуб та денце. Кількість отворів зменшується з наближенням до середини денця.

У збірці кераміки МЕВП є три іграшки [3, 1371, 1372, 1338]. Це свистунці у формі рибки та півника, виготовлені зі світлої глини і декоровані технікою ритуння, і маленький глечик висотою 6 см.

Отож, на основі типологічного аналізу творів народної кераміки зі збірки Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки встановлено, що в музеї наявні керамічні вироби двох родів (функціональних груп) – посуд та іграшки. Гончарні вироби групи „посуд” за функціональним призначенням поділяються на кухонний, столовий і посуд для зберігання та транспортування продуктів; за формою – на відкритий і закритий. Виділено чотири типологічні групи посуду – миски (макітри, друшляк), горщики, глеки (глечики, збанки, гладишки), баньки (пушки), двійнята. Незначну групу складають дитячі іграшки.

Література

1. Антонович С. А. Декоративно-прикладне мистецтво / С. А. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай, М. Є. Станкевич: Навч. посібн. – Львів: Світ, 1992.
2. Культура і побут населення України [Текст] / Л. Ф. Артюх та ін.: Навч. посібн. / Під ред. В. І. Наулка. – К.: Либідь, 1991.
3. Музей етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки. – Збірка кераміки.
4. Орел Л. Гончарство Правобережного Полісся [Текст] / Л. Орел // НТЕ. – 1991. – № 4. – С. 75-82.
5. Полесье. Матеріальна культура [Текст] / Р. Кырчив и др. / Под ред. В. Бондарчика. – К.: Наук. думка, 1988.
6. Поппывайло О. М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / О. М. Поппывайло. – К.: Молодь, 1993.